

«آذربرزین مهر» در نزدیکی مشهد!

گزارشی درباره بازدید یک‌روزه از اثر باستانی بازه‌هور، در آخرین روزهای کاوش‌های باستان‌شناسی در آن

شیرین سیدی‌ایاد خراسان بزرگ و تاریخ تمدن‌سازش حالا چندسالی است به‌دور از جنجال‌های خبری دارد‌در تکه‌ای از خاک منطقه‌ای معروف به «بازه‌هور» کاوش می‌شود، منطقه‌ای که چند بنای سنگی و گچی باروایت‌هایی ناگفته و پیرسؤال، کاوش‌های آنجا را به یکی از مهم‌ترین کاوش‌های قرن تبدیل کرده است، آن چنان که دیوید ماینو، مدرس دپارتمان تاریخ دانشگاه سن‌دیه‌گو، آن را یکی از بیست کشف بزرگ باستان‌شناسی دنیا در سال ۲۰۲۲ معرفی کرده است. کاوش‌های این کشف از سال ۱۳۹۷ آغاز شده است و این روزها دارد آخرین روزهایش را پشت‌سر می‌گذارد و باید منتظر باشیم باستان‌شناسان از پس این شش سال، درباره آنچه یافته‌اند، بگویند. این کاوش قطعا می‌تواند بسیاری از نقاط تاریک تاریخ خراسان را روشن کند، تاریخی که از قضا در نزدیکی مشهد قرار دارد و شاید مهم‌ترین احتمال کشف یکی از سه آتشکده مهم دوره ساسانی یعنی «آذربرزین مهر» باشد که تا هنوز ناپیدا است. جالب است بدانید در ایران باستان، سه آتشکده اصلی مربوط به سه طبقه از مردم وجود داشت که حاوی آتش بهرام بودند؛ آتش نظامیان «آدرگشنسب» نام داشته، آتش مغان و موبدان «آذر فرنبغ» بوده و آتش کشاورزان و برزگران «آذربرزین مهر» نامیده می‌شده است. به جز «آدرگشنسب» از دو آتشکده دیگر هنوز نشانی (با قطعیت) یافت نشده است.

نمایی از چهار تاقی بازه‌هور

در مسیر بازه‌هور

مقصدمان بازه‌هور است، جایی یا فاصله‌ای یک‌ساعته از مشهد، دقیق ترش اینکه در محور تربت‌حیدریه، محدوده روستای رباط‌سفید و جاده اسداباد باید در مسیری که معادن گچ، هوا را سفید کرده‌اند، برانیم. در این محوطه باستان‌شناسی سوای چهارطاقی موسوم به بازه‌هور، بناهایی مانند قلعه‌دختر نیز وجود دارند و حالا روزهای پایانی کاوش‌های باستان‌شناسی روی «قلعه‌دختر» در مجاورت بازه‌هور است و قرار شده است آخرین یافته‌ها از اولین بنای ثبت ملی خراسان

سرپرست کاوشگران، پیش از توضیح درباره یافته‌های جدیدشان در این محدوده، معرفی این محوطه باستانی را از «چهارطاقی بازه‌هور» آغاز می‌کند، بنایی به‌یادگارمانده از نیمه دوم روزگار ساسانی که کاربری آیینی داشته و روی تپه‌ای نه‌چندان بلند قرار گرفته است. این بنا که گویا با سرعت هم ساخته شده، در ابتدا کاملا با گچ سفید بوده و طاق‌های آن که اکنون فقط یکی از آن‌ها بسته است، در ابتدا همگی بسته بوده‌اند، آن چنان که فقط یک ورودی از سمت جنوب‌شرقی داشته است. این بنا پس از اسلام هم کاربری مذهبی یافته و احتمالاً به یکی از اولین مساجد دوره اسلامی تبدیل شده است. آن‌طور که شواهد نشان می‌دهد، در این دوره، ورودی قبلی این بنا را می‌بندند و با ساخت یک محراب و ورودی جدید، به آن کاربری مسجد می‌دهند. البته این چهارطاقی در سمت بسته کنونی‌اش یک بخش الحاقی نیز داشته که شامل تالاری با شانزده ستون در دو ردیف بوده، اما اکنون فقط اندکی از دیوارش برجا مانده است. بنا به گفته کارشناسان، این مکان دست‌کم تا دوره سلجوقی (قرن۱۲ قمری) همین کاربری را داشته است.

بازه‌هور: از معبدی پیش از اسلام تا نمونه‌ای از مساجد اولیه

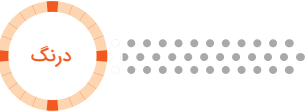
ضرورتی به‌نام حفاظت از محوطه تاریخی بازه‌هور

پس از تماشای چهارطاقی بازه‌هور، به‌سمت کوهی که مجاورمان قرار دارد، حرکت می‌کنیم؛ تپه‌ای بلند که مردم محلی آن را «قلعه‌دختر» می‌خوانند. رسیدن به «قلعه‌دختر» چندان آسان نیست. شیب تپه زیاد و مسیر بسیار لغزنده است و به‌اصطلاح کوهنوردان، حالت «شن‌اسکی» دارد، اما هر روز کاوشگران همین معبر را طی می‌کنند تا کاوش‌های باستانی این محوطه تاریخی را کامل کنند. از قلعه‌دختر به‌جز چند پله و عارضه‌هایی برج‌مانند و سنگچین‌هایی در دیواره چیزی عیان نیست، زیرا پس از هر فصل کاوش، یافته‌های منقول منتقل می‌شوند و سازه‌های دیگر را برای امنیت بنا می‌پوشانند.

اما این بلندی و قلعه آن که اشراف خوبی به دره و گذرگاه دارد، دقیقا چه کاربری‌ای داشته است؟ لباف‌خانیکی می‌گوید: در نقشه‌های قاجاری از اینجا با عنوان «قصردختر» نام برده‌اند، افسانه‌های محلی هم برای قلعه‌دختر روایتی مشابه داستان شاپور و نصیره، را روایت می‌کنند. لباف‌خانیکی در ادامه، شرح درباره یافته‌هایش را با نشان دادن بخشی از گچ‌بری‌های پیداشده در «قلعه‌دختر» آغاز می‌کند: این گچ‌بری‌ها بسیار متنوع هستند و در آن‌ها می‌توان قطعاتی از بخش‌های صورت انسان، نگاره‌هایی از طبیعت، نقوش معماری و حتی کتیبه‌ای به خط پهلوی را تماشا کرد.

اوپس از بیان این نکته، اهمیت محافظت از آن‌ها را نیز یادآور می‌شود و می‌گوید: ما در ۹ سال کاوش در این محدوده هیچ سکه یا ظرف گران‌قیمتی نیافتیم. نمی‌دانم سارقان میراث فرهنگی با حفر و تخریب این سازه‌ها دنبال چه می‌گردند! در ابتدا که کاوش را آغاز کردیم، گروه باستان‌شناسان از حفاری‌های شبانه به تنگ آمده بودند. کلنگ سارقان این آثار گچی باستانی را مخدوش و حتی نابود می‌کند، چنان‌که این اتفاق افتاده است و ضربه کلنگ، قسمتی از کتیبه بنا را که نام شخص سازنده روی آن حک شده بود، از بین برده است. این را هم اضافه‌کنم که یک زلزله حدود قرن سوم و چهارم (دوره سامانی) در این منطقه رخ داده است که سبب می‌شود این مکان پس از آن، برای همیشه خالی از سکنه شود. این موضوع فرصتی برای سودجویان فراهم می‌کند تا به غارت مصالح معماری اینجا که بیشتر آجر بوده است، مشغول شوند و آثار و بقایای این محوطه را تخریب کنند، آن‌چنان که متأسفانه تزیینات گچ‌بری این مجموعه معماری نیز از گزند این غارت در امان نمانده است و بخش عمده‌ای از گچ‌بری‌ها نابود شده‌اند.

ناگفته‌نماند، تعدادی از اهالی منطقه که در این بازدید همراهمان بودند نیز از نبود همکاری میراث در دادن مجوزها و نصب تابلوهای هشدار برای مشخص کردن محوطه باستانی گله کردند. البته در این میان، لباف‌خانیکی نوید می‌دهد که به‌تازگی معاونت میراث‌فرهنگی استان خراسان‌رضوی و مدیرکل امور پایگاه‌های میراث‌فرهنگی کشور قول داده‌اند با تأسیس پایگاه میراث‌فرهنگی در این محل، گامی اساسی در راستای حفاظت و سامان‌دهی محوطه تاریخی بازه‌هور بردارند.

بنای سنگی دره خورشید

درباره آتشکده بازه‌هور که احتمالاً نخستین چهارطاقی پیش از دوره ساسانی است

هادی‌دقیق‌اولین اثری که در خراسان با امضای مدیرکل عتیقات و علی‌اصغر حکمت، وزیر معارف، ثبت ملی شد. بنایی سنگی متعلق به دوره ساسانی است و از آنجاکه بناهای سنگی به همان اندازه که دشوارتر از بناهای آجری ساخته می‌شوند، زیبایی بیشتری هم دارند، می‌توان گفت سوای همه ویژگی‌های خاصش، ابهتی بی‌حدو‌حصر دارد.

نام این اولین اثر ثبت ملی‌شده خراسان که با مصالح سنگی ساخته شده است، «بازه‌هور» است و به‌نقل از محمدکریم‌پیرنیا در کتاب «سبک‌شناسی معماری ایران»، احتمالاً نخستین چهارطاقی پیش از دوره ساسانی است. چهارطاقی بازه‌هور اما به‌جز این چند ویژگی، کهن‌ترین گنبد یافت‌شده در ایران نیز به‌شمار می‌رود. این چهارطاقی شهرپور ۱۳۱۰ در فهرست آثار ملی جا خوش کرد.

● درباره بازه‌هور

«بازه» در لغت یعنی زمین هموار بین دو کوه و «هور» به‌معنای خورشید است. بازه‌هور نیایشگاهی است باستانی در سر راه تربت‌حیدریه به مشهد. چهارطاقی بازه‌هور در جاده قدیم این مسیر و در جنوب رباط‌سفید قرار دارد، البته در روستای کوچک رباط‌سفید چند اثر تاریخی دیگر هم هستند، ازجمله رباط یا کاروان‌سرای دوره تیموری روستا که دلیل نام‌گذاری آن شده است. در جنوب رباط‌سفید، جاده‌ای است که به‌سمت تربت‌حیدریه می‌رود. تقریباً پس از گذشتن از آخرین بنای روستا، سمت چپ جاده آسفالت، یک‌جاده خاکی است که به‌بلندی یک تپه می‌رسد. هنگام بالا رفتن از این تپه، درست در امتداد دید، بنایی سنگی رفته‌رفته خودش را نشان می‌دهد که تازه پس از اینکه کامل نمایان شود، ابهتش را تحمیل می‌کند. کمی جلوتر در طول جاده آسفالت نیز گردنه کوهستانی منطقه شروع می‌شود که بر فراز یکی از کوه‌هایش، قلعه‌ای موسوم به قلعه دختر قرار گرفته است که به آتشکده بازه‌هور اشراف دارد، با این حال هنوز عده‌ای به‌دلیل کمبود شواهد و مدارک، در نیایشگاه یا آتشکده بودن آن تردید دارند و آن را هسته مرکزی یک مجموعه معماری می‌دانند. اهمیت بازه‌هور در یافته‌های باستان‌شناسی شرق ایران به‌حدی بوده که باستان‌شناسان و پژوهشگران فراوانی را به‌سمت خودش کشانده است. آندره گنار، باستان‌شناس و ایران‌شناس مشهور فرانسوی، نیز این بنا را بی‌تردید از بناهای دوره ساسانی و متعلق به قرن سوم میلادی می‌داند.

● معماری بازه‌هور

آنچه از بازه‌هور مانده، بنایی مربع است که سه درگاه بلند و عریض با ایوان‌هایی چشم‌نواز دارد. به‌نظر می‌رسید ورودی اصلی از سمت غرب و همان جاده خاکی بوده باشد که به بالای تپه می‌رسد، اما یافته‌های جدید این را نمی‌گویند. در دو سوی شمال و جنوب آن نیز دو درگاه همسان قرار دارد. طاق‌های هلالی که در همه‌جای بنا دیده می‌شود، نیز از زیبایی‌های بازه‌هور است. همین فضای باقی‌مانده از مجموعه بناهای بازه‌هور، ممکن است یک هشتی یا تالار ورودی بوده باشد، زیرا در دو سوی شمالی و جنوبی پی ملحقیات دیگر بنا یافت شده است. مصالح اصلی این چهارطاقی مثل دیگر نمونه‌های ساسانی آن، لاشه‌سنگ و گچ و ماسه است که برای نماسازی، سطح صاف سنگ‌ها رو به بیرون قرار گرفته است. اما آنچه تاکنون بازه‌هور و گنبدش را ویژه کرده بود، نوآوری سوار کردن گنبدی گرد بر بنایی مربع‌شکل بود. در این شیوه که در آن زمان بی‌نظیر بوده است، به کمک تیرهای چوبی پلان مربع را به هشت‌ضلعی تبدیل کرده و سپس بنای دایره‌ای گنبد را بر آن سوار کرده بودند. درنتیجه، بار اصلی گنبد تخم‌مرغی چهارطاقی بازه‌هور بر دوش جرزا و پایه‌های بنا گذاشته شده است. این گونه‌کوشه‌سازی یا در اصطلاح معماری گوشواره‌سازی، بعدها و در دوره‌های مختلف تکمیل شد و نه‌فقط پایگاه معماری ایرانی شد، بلکه در دوره اسلامی به جایگاه هنر مقرنس کاری و گچ‌کاری بدل شد.

● یافته‌های جدید درباره بازه‌هور چه می‌گویند؟

چشم‌انداز بازه‌هور از ارتفاع تپه سیزده‌متری به محیط اطرافش خوب است. درگاه شمالی چهارطاقی که رو به‌سوی رباط‌سفید دارد، با دالانی که دو سوی شرق و غرب آن بسته می‌شده، محصور بوده است. با وجود این، یافته‌های جدیدتر نشان می‌دهد به قرینه دالان شمالی، دالانی نیز جلوی ایوان جنوبی بوده و حتی ایوان غربی هم مثل ایوان شرقی مسدود بوده است. درنتیجه، این یافته‌ها نشان می‌دهد که ورودی اصلی بنا ممکن است از درگاه جنوبی باشد. موضوع دیگری که در کاوش‌های جدید بازه‌هور رخ نمود، سفال‌های منطقه و همچنین پیدا نشدن شواهدی دال بر آتشکده‌بودن بناست. طبق یافته‌های میثم لباف‌خانیکی و براساس گزارشی که درمستان ۱۳۹۲ در مجله «اثر» چاپ کرده است، سفال‌های یافت‌شده در منطقه بازه‌هور مربوط به نیمه دوم دوره ساسانی و قرون اولیه اسلامی است.

اما نظر دیگر لباف‌خانیکی بسیار مهم‌تر و حساس‌تر است و روی دیگر سکه تاریخ‌نگاری بناست. از آنجاکه چهارطاقی بازه‌هور به ابتدای‌ترین شکل ممکن و بدون بخش انتقالی و ساقه گنبد ساخته شده است، بسیاری از پژوهشگران آن را نمونه اولیه این نوع پوشش و مربوط به مرحله‌ای پیش از گوشه‌سازی پیشرفته در بناهای گنبددار می‌دانند. اما لباف‌خانیکی با توجه به سفالینه‌های منطقه، نظر دیگری دارد که در پژوهش‌های آینده احتمال آن را هم باید درنظر گرفت. لباف در همان گزارش می‌گوید استفاده کردن از تیرهای چوبی و اجرا نکردن گوشه‌سازی فیل‌پوش به‌دلیل عجله در تمام‌کردن کار احداث بنا و به این دلیل بوده است که معمارانش مهارت گوشه‌سازی نداشت‌اند. درنتیجه، معماران محلی بدون توجه به مراحل تکامل معماری و بدون آنکه به جنبه‌های هنری و زیبایی‌شناسی اثر فکر کنند، صرفاً در فکر ایجاد پوششی برای چهارطاقی بازه‌هور بوده‌اند.

با همه این تفصیلات، آنچه از اطلاعات تاریخی ما تاکنون پیداست، بنای چهارطاقی بازه‌هور بخشی از یک مجموعه معماری بزرگ‌تر است و اطراف بنا، فضای ستون‌دار و تزیینات گچ‌بری نیز یافت شده است که نشان‌دهنده اهمیت و بزرگی این چهارطاقی است و امیدواریم پژوهش‌های آینده روز به‌روز ماجرای چهارطاقی دره خورشید را روشن‌تر کند.

تاریخ و هویت

شنبه

۱۵ مهر ۱۴۰۲
۲۱ دی‌ماه ۱۴۲۵
شماره ۲۵۰۵

۱۵

